

УДК 811.16-13

Т. А. Нестеренко

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО РОЗГЛЯДУ ІРРЕАЛЬНОЇ МОДАЛЬНОСТІ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

Нестеренко Т. А. Загальнотеоретичні підходи до розгляду ірреальної модальності в слов'янських мовах.

У статті розглядається значущість обмеження поняття модальність інваріантними значеннями реальність / ірреальність, окреслюється зміст терміна ірреальність, встановлюється співвідношення понять спосіб – форма – засіб як необхідних складників адекватного опису ірреальної модальності в слов'янських мовах.

Ключові слова: ірреальна модальність, об'єктивна модальність, реальність / ірреальність, спосіб вираження модальності, форма вираження модальності, засіб вираження модальності.

Нестеренко Т. А. Общетеоретические подходы к рассмотрению ирреальной модальности в славянских языках.

В статье рассматривается значимость ограничения понятия модальность инвариантными значениями реальность / ирреальность, определяется содержание термина ирреальность, устанавливается соотношение понятий способ – форма – средство как необходимых составляющих адекватного описания модальности в славянских языках.

Ключевые слова: ирреальная модальность, объективная модальность, реальность / ирреальность, способ выражения модальности, форма выражения модальности, средство выражения модальности.

Nesterenko T. A. The common theoretical approaches to exploration of unreal modality in Slavonic languages.

The paper explores the meaningfulness of limitation of concept of modality with invariant meanings of reality / unreality, defines the contents of the term «unreality», determines the correlations of meanings – form – means as the necessary constituents of adequate description of modality in Slavonic languages.

Key words: unreal modality, objective modality, reality / unreality, way to express the modality, the form to express the modality, the means to express the modality.

Проблема модальності здавна викликала стійкий інтерес цілого ряду мовознавців усього слов'янського обширу. Значний внесок у її вивчення російських дослідників В. В. Виноградова, Т. П. Ломтева, І. П. Распопова, В. З. Панфілова, Г. О. Золотової, Л. С. Єрмолаєвої, О. О. Бондарка та багатьох інших. Деякі аспекти модальності в українській мові досліджували І. Р. Вихованець, А. П. Загнітко, В. Д. Шинкарук, М. В. Мірченко, В. М. Ткачук, С. Т. Шабат, В. А. Чолкан, О. Л. Доценко, , О. О. Семенець, Н. М. Сафонова, В. Г. Рогожа; у польській – І. Беллерт, Ч. Бартула, М. Бобран, А. Богуславський, Б. Бонецька, А. Вежбицька, У. Гаєцька, Р. Ржегорчикова, С. Йодловський, Б. Лігара, А. Мірович, Я. Пузиніна [7]. Важливими для становлення вчення про модальність є роботи чеських, словацьких, болгарських мовознавців, серед яких П. Адамец, М. Грепл, Р. Мразек, Є. Белічова-Кржижкова, В. Барнет, В. Барнетова, К. Свобода, І. Леков, Й. Пенчев, Б. Норман тощо.

Модальності було присвячено ряд міжнародних симпозіумів та конференцій: у Кракові (Польща, 1969 р.), Брно (Чехія, 1971 р. та 1976 р.), в університеті Нова Мексика (США, 1992 р.), в Рейнзбурзі (Німеччина, 2004 р.), серед яких особливо варто відзначити матеріали симпозіуму 1971 р. в Брно «Modální výstavba výpovedí v slovanských jazycích» [22] та рейнзбурзької конференції 2004 р. «Модальність у слов'янських мовах. Нові перспективи».

Незважаючи на те, що мовознавство володіє значними здобутками у сфері вивчення модальності, особливо багато спірних питань спостерігається у спробах схарактеризувати різноманітні прояви ірреальної модальності: самі межі її з точки зору сучасної науки нечітко окреслені, досі не вироблено чіткої системи критеріїв, що регламентують участь тих чи тих мовних засобів у формуванні ірреальних модальних мовних значень. У зв'язку з цим маємо на меті зробити деякі термінологічні зауваження, які, безумовно, визначать хід і результати дослідження способів вираження ірреальної модальності у слов'янських мовах.

1. Важливу роль для мовознавства відіграє обстоюваний В. В. Виноградовим погляд на модальність як на широку за обсягом семантичну категорію [5]. Ця концепція лягла в основу цілого ряду більш пізніх теорій, модальності, запропонованих як російськими, так і зарубіжними лінгвістами. Зокрема, широке розуміння модальності характерне для чеського лінгвіста П. Адамця, який до переліку модальних значень зараховує твердження, питання, спонукання; реальність, достовірність, вірогідність, нереальність; ствердження, заперечення; необхідність, можливість, намір [1, с. 88]; О. І. Мельничук та Л. О. Кадомцева в українській мові виділяють сім модальних різновидів: розповідність, питальність, спонукальність, бажальність, умовність, гіпотетичність, переповідність [18, с. 55]; представники російської функціональної школи на чолі з О. О. Бондарком, поділяючи

концептуальні погляди В. В. Виноградова, виділяють такі підсистеми модальних значень: актуальність / потенційність, оцінка достовірності, комунікативна установка висловлювання, ствердження / заперечення; евіденційність [20, с. 59].

У зв'язку зі стійкою тенденцією до розширення діапазону модальних значень учені намагалися знайти спільну ознаку, яка б об'єднувала всі ті різноманітні явища, що відносяться до сфери модальності, оскільки сукупність їх іноді переростає будь-які межі, «встановлення яких є необхідним, якщо розглядати модальність як, можливо, не граматичну, але все-таки категорію мови, що їй притаманна хоча б деяка структура» [10, с. 67]. У різні періоди погляд на спільну ознаку змінювався. Деякі автори включають у сферу модальних відношень у якості основної, конститутивної модальності характеристику речення з позиції комунікативного наміру мовця, «тобто чи має речення статус повідомлення, питання або побажання» [9, с. 278]. Концепцію, що репрезентує модальність як складну семантичну категорію, суть якої полягає у вираженні відношень між елементами, що формують комунікативний процес – між мовцем, висловленням, об'єктивною дійсністю, було представлено чеськими лінгвістами (матеріали симпозиуму в Брно, опубліковані 1973 р. у збірнику «Otázky slovanské syntaxe» [22]). Її підтримали радянські лінгвісти, прибічники широкого погляду на модальність (В. М. Бондаренко, О. О. Бондарко, Л. О. Кадомцева, М. Є. Петров, І. П. Распопов, Б. В. Хричиков та ін.).

Постає питання точного й загально визначення модальності, чіткого встановлення її меж. Одне з перших і найбільш містких у слов'янському мовознавстві визначення модальності як відношення повідомлення, що міститься в реченні, до дійсності [8, с. 80] чи відношення всього речення або висловлення до дійсності [6, с. 594] вимагало уточнення. Його було зроблено шляхом вказівки на те, що це відношення *встановлюється мовцем*, у зв'язку з чим у ряді мовознавчих праць виключено з кола модальних категорій комунікативної настанови [14; 11; 10; 12]. Проте й це не дало бажаних результатів: модальність залишається невизначеною, до її складу може входити «будь-яке цілісне вираження думки, почуття, спонукання» [5, с. 55].

Найбільш удамо ієрархія модальних відношень представлена в роботах Г. О. Золотової, яка розвиває погляди В. В. Виноградова на цю проблему [11]. Основна (інваріантна) ознака встановленого мовцем відношення до дійсності формулюється як «протиставлення *реального / ірреального* відношення висловлення до дійсності» [11, с. 142]. Опозиція реальність / ірреальність дає змогу отримати важливе обмеження на обсяг домінанти «відношення» у визначенні терміна модальність. Модальність речення в цьому випадку розглядається як суб'єктивно-об'єктивне відношення змісту висловлення до дійсності з точки зору його реальності,

відповідності чи невідповідності дійсності [11, с. 142]. На цій підставі вибудовується дихотомія двох основних модальних значень – модальності реальної (прямої) та ірреальної (нереальної, непрямой, гіпотетичної). Обидва ці значення утворюють так звану об'єктивну (предикативну) модальність.

Зауваги, зроблені щодо визначення модальності та встановлення обмежень на її розуміння за рахунок інваріантних модальних значень реальності / ірреальності, мають термінологічний характер, проте варто відзначити, що номінація того чи того явища дійсності дуже важлива, оскільки вона залежить від чіткості усвідомлення ознак, характерних для даного поняття.

2. Терміни «реальність» та «ірреальність» неоднозначні та, на думку В. З. Панфілова, можуть розглядатися як визначники такого змісту речення, що відображає наявність будь-якого зв'язку з дійсністю (реальність) чи її відсутність (нереальність), або такі, що адекватно (реальність) чи неадекватно (нереальність) репрезентують об'єктивний світ. [15, с. 176]. У першому разі протиставлення реальне / ірреальне зводиться до протиставлення стверджувального і заперечного речень. Цей погляд знайшов відображення в лінгвістичній літературі: як пише В. Г. Адмоні, речення не тільки відображає об'єктивну дійсність, але й містить певне відношення до відображених у ньому об'єктивних зв'язків. Оцінка цього змісту з погляду його реальності має різну направленість, але в першу чергу позитивну (ствердну) або заперечну [2, с. 163]. Однак учені знаходять цілком слушні аргументи не вважати ствердження і заперечення модальними смислами [5; 11; 12; 14]. До того ж ця опозиція не відображає необхідного значення, запрограмованого в такому визначенні модальності. У другому разі йдеться фактично про відповідність чи невідповідності змісту висловлювання дійсності, таке розуміння може відповідати одній з позицій на природу логічної модальності як такої, що виражає «ступінь достовірності знань про дійсність, переданої в цьому судженні» [15, с. 176]. Прийняти ми його не можемо, оскільки 1) це визначення стосується питання істинності / хибності висловлювання, а вони знаходяться поза компетенцією лінгвістики [13, с. 94]; 2) визначення модальності містить вказівку на «точку зору мовця», яка дає можливість виключити проблему «об'єктивного» істиннісного значення висловлень, що не відповідають реальній дійсності.

Уточнене визначення модальності, що полягає в обмеженні «відношення висловлення до дійсності» за рахунок інваріантного значення «реальності / ірреальності», яке при цьому встановлюється мовцем», дає змогу говорити про реальність / ірреальність як про «ступінь достовірності думки, що відображає дану ситуацію» і про модальність як виразник «оцінки з боку мовця ступеня пізнаності» об'єктивних – можливих, дійсних і необхідних – зв'язків, існуючих у дійсності [16, с. 164]. Але за

таких обставин протиставлення «суб'єктивної» й «об'єктивної» модальності втрачає чіткі межі, тому що «судження про можливі, дійсні та необхідні зв'язки також можуть фіксувати різноманітні ступені пізнання одного й того ж явища» [16, с. 177], або ж зводиться фактично до значення «суб'єктивної».

Найбільше ж проблем створює «включення у визначення змісту модальності значень можливості, бажальності, необхідності», що створює підґрунтя для суперечності в тлумаченні структури значення об'єктивної реальної модальності. Так, реальним чи нереальним є хід справ, представлений у реченні типу *Він може приїхати завтра* [10, с. 69], чи можна вирішити питання про структуру основного значення модальності, ґрунтуючись на тому, що значення можливості й необхідності досить чітко представлені лексичною семантикою модальних дієслів і слів у складі предиката, вони є значеннями, що характеризують виражену реченням пропозицію як репрезентант події або становища, віднесених до ірреальності? Очевидно, що зміст термінів, використовуваних для позначення модального протиставлення реальне / ірреальне залишається неоднозначним і потребує подальшого спеціального розгляду.

У межах даної наукової розвідки можна прийняти концепцію, згідно з якою в якості інваріантного значення модальності діє опозиція реальність / ірреальність, головним граматичним репрезентантом якої є категорія способу; значення ж можливості, бажальності, необхідності характеризують відношення між дією та її суб'єктом, вони є внутрішньосинтаксичними (за термінологією Л. С. Єрмолаєвої [12]), а тому не можуть уключатися до складу основного значення модальності. На думку Г. О. Золотової, можливість, бажальність, необхідність не беруть участі в опозиції реальність / ірреальність, оскільки виражаються передусім модальними дієсловами (чи іншими модальними словами, що входять до складу предиката) в реченнях, де представлено повідомлення про реальний факт [11, с. 151].

3. Окреслюючи способи вираження ірреальної модальності в слов'янських мовах, варто наголосити, що мова має рівневу й аспектну організацію, і модальність навряд чи можна умістити в рамках граматичної чи навіть функціонально-граматичної категорії з її чіткою опозицією позбавлених перетину форм та засобів вираження. Модальність носить універсальний характер і входить до системи понятійних категорій (за І. І. Мещаніновим), притаманних кожній мові і віднесених до її глибинного рівня. Понятійні категорії на рівні генезису «ніби «випереджають» мовні категорії» [21, с. 6], а такі з них, як модальність, розвиваються в напрямку не від дійсності до її сприймання людиною, а в напрямку «від людини», зумовлюючись активністю людської свідомості, її здатністю до вельми складної й неоднапрочної взаємодії із зовнішнім середовищем. Тому проблеми модальності знаходяться на перетині інтересів логіки, філософії, психології та лінгвістики.

Однак формалізація модальності як понятійної категорії, надання їй лінгвістичного значення відбувається на рівні конкретних мов, коли універсальні явища стають ідіотнічними. За таких умов, опираючись на концептуальні погляди О. О. Бондарка, можна говорити про розмежування власне понятійної категорії модальності та функціонально-семантичного поля (ФСП) модальності, в основі якого лежить протиставлення реального та ірреального в конкретній мові [4, с. 2]. У рамках ФСП як двобічної мовної єдності стає можливим з'ясувати способи та засоби вираження ірреальної модальності в слов'янських мовах.

«Найбільш явно «реагує» на понятійну сферу граматична система в силу її наближення до законів організації мови» [21, с. 8] – це ще раз підтверджує загальновідомий факт, що модальність має специфічне граматичне вираження, зокрема, йдеться про його морфолого-синтаксичний характер (див. про це в роб М. Грепла [9], Г. О. Золотової [11], І. П. Распопова [19], Е. Белічової-Кржижкової [3]). Традиційно вважається, що «головним граматичним засобом (виділення наше – Т. Н.) вираження об'єктивної модальності є категорія способу, утворена опозицією дійсного, з одного боку, і наказового та умовно-бажального способу, з іншого» [10, с. 68]. У цьому сенсі уточнення потребує розмежування понять *спосіб – форма – засіб* вираження ірреальної модальності. Найбільш універсальним є термін «засоби вираження модальності», ним оперують більшість дослідників (М. Грепл, Г. О. Золотова, М. П. Петров, Б. В. Хричиков, Г. П. Немец та ін.), включаючи сюди явища синтаксичного, морфологічного, лексичного і часто фонетичного рівня.

Але дослідження такого складного й різнопланового явища, як модальність, потребує «окремо зупинитися на синтаксичній та морфологічній стороні даного лінгвістичного феномена» [17, с. 47]. Лінгвістичний аналіз модальності вимагає враховувати взаємозв'язок та ієрархічність рівнів мовної системи, обов'язковість вияву модальності в кожному реченні-висловленні. Модальність, пройшовши складний шлях формування на рівні глибинної семантики, втілюється в поверхневій семантиці речення-висловлення й виявляється на синтаксичному рівні. У структурі речення-висловлення обов'язково існує модальний компонент, що відповідає за вираження модальності, «ген» модальності [17, с. 48]. Якість модального компонента речення-висловлення можна характеризувати як спосіб вираження, а вивчення способів вираження модальності – суть її синтаксичного аспекту. Спосіб (предикатний, партативний, комплексний, незалежносуб'єктний) (про це детальніше [17]) буде залежати від ірреального модального значення та специфіки конкретної слов'янської мови.

Синтаксичні компоненти мають своє морфологічне наповнення, оскільки та чи та синтаксична позиція заповнюється частинами мови в

певних формах. Таким чином, ієрархічно нижчими є форми вираження модальності – дієслова, вжиті в способових (умовний, наказовий...) чи інших еквівалентних формах (інфінітив, теперішній час, віддієслівні та невіддієслівні вигуки тощо), залежно від інвентаря та функціональних можливостей таких одиниць у кожній конкретній слов'янській мові). Дослідження форм вираження модальності становить морфологічний аспект ірреальної модальності.

При формуванні висловлення повинна існувати ланка, що з'єднує спосіб (синтаксичну позицію) і форму (морфологічне вираження) вияву модальності. Цією ланкою є засоби вираження відношення висловлення до позамовної дійсності (що й становить первинну суть модальних відношень). Такими є інтонація, універсальний засіб вираження модальності, що «з власне фонетичного феномена перетворюється в фонетико-граматичний, оскільки виконує граматичну функцію» [17, с. 50], частки, допоміжні дієслова тощо, уживання яких регламентується законами певної мови. Крім об'єднувальної функції, вони дають змогу неспеціальним засобам у межах тих чи тих способів синтаксичних вираження модальності стати функціонально-граматичними еквівалентами ірреалісу. Як видно, «адекватний опис модальності можна зробити, опираючись на тріаду спосіб – форма – засіб» [17, с. 51]. За таких умов усебічно аналізується граматичне вираження ірреальної модальності, знімається питання про правомірність / неправомірність існування категорії «синтаксичного способу». Можна спрогнозувати, що відмінності в способах вираження ірреальної модальності в слов'янських мовах незначні й «стосуються передусім використання окремих засобів при реалізації конкретних модальних статусів [9, с. 282].

Література

1. Адамец П. вопросу о модификациях (модальных трансформациях) со значением возможности и необходимости / П. К. Адамец // *Československá rusistika. K VI mezinárodnímu sjezdu slavistů*. – XIII. – 1968. – № 2. – С. 88–94.
2. Адмони В. Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка / В. Г. Адмони. – М. : Издательство литературы на иностранном языке, 1955. – 391 с.
3. Беличова-Кржижкова Е. О модальности предложения в русском языке / Е. Беличова-Кржижкова // *Актуальные проблемы русского синтаксиса* / под ред. К. В. Горшковой и Е. В. Клобукова. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – С. 49–77.
4. Бондарко А. В. О некоторых аспектах функционального анализа грамматических явлений / А. В. Бондарко // *Функциональный анализ грамматических категорий*. – Л.: Изд-во ЛГПИ, 1973. – С. 5–39.
5. Виноградов В. В. Избранные труды : Исследования по русской грамматике / В. В. Виноградов. – М. : Наука, 1975. – 558 с.
6. Виноградов В. В. Русский язык : Грамматическое учение о слове [3-е изд., испр.]. – М. : Высшая школа, 1986. – 640 с.
7. Вус Н. Й. Модальність та її трактування у працях дослідників / Н. Й. Вус // *Слов'янський збірник*. – Одеса, 2006. – Вип. 12. – С. 119–121.
8. Грамматика русского языка : в 2-х т. – т. 2. : Синтаксис / под ред. акад. В. В. Виноградова и чл.-корр. АН СССР Е. С. Истриной. – [2-е изд.]. – М. : Издательство АН СССР, 1960. – 709 с.
9. Грепл М. О сущности модальности / М. Грепл // *Языкознание в Чехословакии: [сборник статей 1956–1974]* / под ред. А. Г. Широковой; [пер. с чешского, словацкого, французского] – М. : Прогресс, 1978. – С. 277–301.

10. Зеленщиков А. В. Пропозиция и модальность [монография] / А. В. Зеленщиков – [2-е изд., доп.]. – М. : Книжный дом «Либроком», 2010. – 216 с.
11. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1973. – 351 с.
12. Ермолаева Л. С. Понимание модальности в современной лингвистике (на материале немецкого и английского языков) / Л. С. Ермолаева // Лингвистика и методика в высшей школе / [отв. ред. Г. В. Колшанский] – Вып. VII. – М. : Московский гос. пед. ин-т иностр. яз. им. Мориса Тореза, 1978. – С. 47–60.
13. Колшанский Г. В. К вопросу о содержании языковой категории модальности / Г. В. Колшанский // Вопросы языкознания. – 1961. – № 1. – С. 94–98.
14. Ломтев Т. П. Предложение и его грамматические категории / Т. П. Ломтев. – М. : Изд-во МГУ, 1972. – 172 с.
15. Панфилов В. З. Взаимоотношение языка и мышления / В. З. Панфилов. – М. : Наука, 1971. – 232 с.
16. Панфилов В. З. Гносеологические аспекты философских проблем языкознания / В. З. Панфилов. – М. : Наука, 1982. – 357 с.
17. Парамонов Д. А. О грамматическом выражении модальности в современном русском языке / Д. А. Парамонов // Вестник Омского университета. – 1998. – № 2. – С. 47–51.
18. Сучасна українська літературна мова : Синтаксис [підручник] / [за заг. ред. І.К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1972. – 515 с.
19. Распопов И. П. К вопросу о модальности предложения / И. П. Распопов // Ученые записки Благовещенского государственного педагогического института имени М. И. Калинина, 1957. – Вып. VIII. – С. 177–197.
20. Теория функциональной грамматики : Темпоральность. Модальность [монография] / [А. В. Бондарко, Е. И. Беляева, Л. А. Бирюлин и др.]; А. В. Бондарко (ответственный редактор). – Л. : Наука, 1990. – 263 с.
21. Худяков А. А. Понятийные категории как объект лингвистического исследования / А. А. Худяков // Лингвистика. Общие вопросы теории и методологии. – Режим доступа : (<http://www.pomorsu.m/ScientificLife/Library/Sbornic2/article1.htm>).
22. Otázky slovanské syntaxe. 3 [Text] / Sb. Symposia «Modální výstavba výpovedů v slovanských jazycích». – Brno, 1973 – 415 s.